

8. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Український Центр духовної культури, 1996 – 1999. – Т. 3: Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – 560 с.

9. Протопресвітер В. Зиньковский. Пять месяцев у власти. Воспоминания. (15 мая – 9 октября 1918 г.). – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 239 с.

10. ЦДАВО України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Од. зб. 97.

11. ЦДАВО України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Од. зб. 88.

12. ЦДАВО України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Од. зб. 97.

13. Потапова О.Б. Діяльність православних братств на Лівобережній Україні в 1917 – 1920 рр. // Матеріали VI Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції 24 – 25 листопада 2005 р., м. Суми. – Суми, 2005. – С.112 – 118.

Аннотация

Исследуется влияние П. Скоропадского на организацию и деятельность православных братств Украины в 1918 г..

Ключевые слова: братства, гетман П. Скоропадский, Уставы братств.

Annotation

The article investigates the influence of P. Skoropadsky to organization and activity of orthodox fraternities of Ukraine in 1918.

Key words: fraternities, hetman P. Skoropadsky, Regulations of fraternities.

**Андрій Радчук
(Київ)**

МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ І ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ: ДО ІСТОРІЇ СПІВПРАЦІ ВЧЕНОГО ТА МИТЦЯ

На широкому джерельному матеріалі проаналізовано історію співпраці Михайла Старицького з Дмитром Яворницьким, з'ясовано спільність їхніх ідейних переконань та поглядів.

Ключові слова: Д. Яворницький, М. Старицький, романтизм, історичний роман, цензура.

У XIX ст. українське суспільство опинилося під впливом романтизму, який став для подвижників епохи Українського національного відродження провідною ідейною засадою їхньої літературної творчості. Звертаючись до історичного минулого, митці-романтики прагнули активізувати пробудження національної свідомості українського народу та намагалися сформуванати українського громадянина.

Одним із письменників українського романтизму виступає Михайло Петрович Старицький, творча спадщина якого вивчена ще не повністю. Аспектом, що потребує подальшого дослідження, є історія співпраці Михайла Старицького з Дмитром Яворницьким, яка лише частково висвітлена у працях таких дослідників, як Н. Левчик [1], В. Поліщук [2], О. Цибаньова [3].

В історії української літератури М.П. Старицький відомий не тільки як талановитий поет і драматург, але й як автор численних історичних прозових творів. Його проза досить різнопланова за тематикою і жанрами й нараховує близько 70-ти творів, значна частина яких не опублікована і до цього часу [4, с. 38].

Основна ж тема прозових творів письменника – історія України від початку

Української Національної революції середини XVII ст. до антикріпосницьких рухів на Поділлі у 30-х роках XIX ст. Ці події знайшли своє художнє втілення та осмислення у такій його історичній прозаї: романі-трилогії «Богдан Хмельницький» («Перед бурей. Исторический роман времен «Хмельниччины» (1894), «Буря» (1896), «У пристани» (1897), романах «Молодость Мазепы» (1898), «Руина» (1899), «Последние орлы» («Гайдамаки», 1901), повісті «Облога Буші» [5, с. 38].

В другій половині XIX ст. в історичній науці відбулися значні зрушення: завдяки публікації архівних документів, літописів, мемуарів розширилась її джерельна база, зокрема продовжувалось видання багатотомного «Архива Юго-Западной России», у 1863 – 1892 рр. у Петербурзі були опубліковані «Акты Южной и Западной Руси», велику роль у пошуків історичних досліджень відіграв щомісячний журнал «Киевская старина» (1882 р.). М. Старицький користувався всіма цими виданнями. Так, у записній книжці письменника за 1891 р., що найбільш повно відображає його творчу лабораторію, у списках літератури, якою, як можна припустити, він користувався, неодноразово згадуються матеріали «Архива...» та «Актов...», а також міститься перелік статей з історії козацтва, що друкувались в «Киевской старине» [6, арк. 142].

Звернення Михайла Петровича до історичної тематики не було випадковим чи епізодичним. Цьому також сприяли його дружні взаємини з тогочасними відомими істориками України: М. Костомаровим, П. Кулішем, В. Антоновичем. Про важливість історичної тематики для самого письменника і про завдання, які він перед собою ставив, дізнаємося із його листа до М. Комарова від квітня 1892 р. «...я...все живописую тільки своє рідне з минулого і сучасного життя і прихилию тим симпатії сотень людей до нашого поля до наших розкіш ...» [7, с. 501].

Та найбільший вплив на історичні погляди М. Старицького мав Д. Яворницький, який зібрав величезний археологічний, етнографічний, лексикографічний, фольклорний, географічний матеріал з історії козащини і по праву вважався одним із найкомпетентніших знавців козацької історії. М. Старицький підтримував з Д. Яворницьким чи не найтісніші зв'язки.

Прагнучи вселити віру у власні сили та надихнути талановитого прозаїка-драматурга до подальшої творчості, Д. Яворницький у своєму листі до Михайла Петровича від 13 березня 1898 р. зазначав: «Я вважав Вас, вважаю і не перестану вважати за одного із самих талановитих і із самих освічених людей нашого невеличкого українського літературного кола і невідступно благаю Вас не кидати Вашого животворчого пера, а працювати, творити, робити, аж поки Господь Бог назначив Вам жити на цим світі. Ви поклали всі Ваші сили, поклали всі Ваші вжитки на українську справу, то як же Вам на старість кидати Ваше перо? Ні, боріться з Вашими ворогами і боріться не чим, як творами! Покажіть їм, поганим псам, що у Вас є іскра Божя в серці, що Ви працювали не для слави, не для корита, а для вічної річі, яко казали славні і великі борці за рідну Україну, низові лицярі, запорозці. Я знаю добре, сам по собі знаю, що така безперечна і огульна лайка може і гнітить і старить чоловіка. Так хіба ж Вам не відомо те, що чоловік рідко проща другому за те, що він вище його хоч на півдюйма? Та хіба Ви не знаєте і того, що Христа, божественного Христа, за святу правду прибили залізними гвіздками до деревини і заплювали йому очі і (кивали) над ним (головами)?... Ех голубчику Михайле Петрович, занедбайте Ви Ваших супостатів, беріть знову у руки перо і пишiть! Пишiть хоч про Мазепу, а хоч краще про Сірка, або про Чалого, чи Калниша, і робіть так: як напишете чи

оповідання, чи драму, то розішліть сперше її поміж друзями і недругами, вислухайте од усіх і похвали і огули, тоді же об'їзджайте городи, де живуть наші письменні українці, читайте їм всім твір у рукописі і після того уже несіть його в друкарню. Я домагаюсь од Вас того, щоб Ви в останні роки подарували нашій Україні що-небудь клясичне і вікопомне...» [8, с. 242].

Розпочинаючи написання твору на історичну тему, М. Старицький першочерговим завданням вважав відтворення колориту епохи. Не став винятком у цьому плані і один із центральних у історичній прозаїстиці М. П. Старицького роман-трилогія «Богдан Хмельницький», робота над створенням якого розпочалась у 1884 р. Підтвердженням цього може бути титульний листок одного із варіантів роману «Перед бурей», що зберігається у відділі рукописів і текстології Інституту літератури НАН України. Рукою автора на ньому написано: «Начат роман первого августа 1894 года, а когда будет окончен – одному Богу известно» [9, арк. 1].

Створенню роману-трилогії передувала величезна підготовча робота М. П. Старицького. Особливо активно вона велася після закінчення літнього сезону 1891 р., коли автор, відійшовши від керівництва театральною трупкою, залишився в Москві і проживав там до весни 1892 р. [10, арк. 1].

Наскільки серйозною була ця підготовка можна судити, проаналізувавши цілий ряд матеріалів, що містяться в архіві письменника (відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України Ф. 15.). Так, у записній книжці за 1891 р. знаходимо ряд планів-сцен до роману про Богдана Хмельницького. Оскільки вони написані без будь-якої системи, послідовності в розвитку сюжету і хронології, можна судити, що це перші ескізи письменника для написання великомасштабного роману [11, арк. 8 – 11].

Колорит епохи XVII ст. надзвичайно яскраво відображають численні історизми: гетьман, князь, чайка, отаман, галера, граф, сотник, булава, ятаган, драгун, писар, кошовий отаман, церковно-слов'янські, латинські, польські, турецькі вирази, у діалогічному мовленні вислови із Біблії, українські, російські, польські, єврейські фразеологізми того часу, численні прислів'я та приказки: «Казав пан кожух дам, та й слово його тепле», «Маю шаблю в руці, ще не вмерла козацька мати», «Дурных в козаки не приймають, дурнями тільки тыны подпырають» [12, с. 43, 470, 155, 316].

Досить серйозно письменник ставився до правильного відтворення навіть найменших деталей при змалюванні побуту, життя козаків. Це стосується зображення одягу, зброї. Неабияку допомогу у цьому він отримав від Дмитра Івановича. Підтвердженням цього може бути і лист М. Старицького до Д. Яворницького від 19 грудня 1898 р. з проханням вислати зразки козацьких костюмів: «Пробачте, голубе, що потурбую Вас своєю проханням, але ж затяглось вузлом і треба конечне, так ось: 1) Ставлю я тут свого «Богдана», і притьмом нам треба мати зразки тогочасних уборів: а) жіночих (гетьманші, гетьманівни, поважної пані і поважної полячки); в) мужничі (гетьмана, генерального судді, генерального писаря і осаула); а також с) драбанта й гайдука. Коли можете, з ласки, то пришліть малюнки, бодай пером чи олівцем накреслені, але тільки конечне с пояснющим текстом (про колір, про матерію, про оздоби і інше)» [13, с. 605]. У відповідь Дмитро Іванович відписує: «Оце ж Вам, вельми поважний Михайло Петрович, надсилаю Альбом украинской старины, де Ви знайдете собі дещо для драми «Богдан Хмельницький». Як тільки цей альбом дійде до Вас, то Ви у той же день напишіть мені

хоч коротенького листа, що одібрали його. Жіночих костюмів тут мало, але все ж таки єсть поважна полковниця. Єсть в бібліотеці Московського університета один рукописний альбом XVII ст. де багато єсть пан і панночок у розкішній, вимальованій фарбами, одежі, та тільки шкода, що того альбома не можна одібрати до власних рук, бо він unicum у цілїм світі. Шкода і те, що нікому мені доручити зробити з того альбома список, нема тут у Москві такої людини, як, наприклад, у Петрограді, пан Опанас Григорович Сластьон. У цього Сластьона Ви б багато дечого доскочили задля Вашого театра, – у нього є малюнки в фарбах жіночої одежи XVII і XVIII ст. Черкніть йому до Петрограда (Васильевский остров, угол 6-й линии и Малого проспекта, д. 16, кв. 4), і він Вам, я знаю, не відмовиться надіслати, що треба. Сам я чим можу, тим і служу Вам. Тепер же от що: 20-го цього місяця я знимусь з Москви і подамся геть аж у Херсонщину, де пробуду, мабуть, аж до кінця січня 1899 року. Так Ви, якщо встигнете роздивитися мого альбома до 20-го числа, то надішліть мені його назад, по моїй адресі, а якщо не встигнете, то держіть його до першого, або до 6-го числа січня, а тамечки надішліть (та доконечне надішліть) по такій адресі: Москва, Алексею Петровичу Бахрушину, Воронцово поле, собственный дом, для передачи Дм.Ив. Яворницкому» [14, с. 243].

У романі-трилогії «Богдан Хмельницький» досить виразно простежується ідея певної ідеалізації всіх сторін життя козацтва, яка була притаманна саме Д. Яворницькому. Тому, на наш погляд, роман-трилогія був високо оцінений з погляду його історичної достовірності саме найбільш авторитетним дослідником історії українського козацтва Д. Яворницьким, який досить схвально відгукнувся про роман, високо оцінивши М. Старицького як дослідника. Підтвердження цього – лист-відповідь М. Старицького Дм. Яворницькому від 10 квітня 1898 р.: «... Жодний лист мене так не втішив, як Ваш, як Ваша похвала моему «Богдану». Таж нам, бідолашним українським літератам, здебільша приходиться чути тільки лайку, напасті й погрози – і то не від ворогів тільки, – то вже річ звичайна, – а від своїх землячків, які так і пруться, щоб з-за кутка лити плюгавості. Ох і тяжка ж доля нашої преси: треба мати велику мужність, щоб виступати на їй, бо, крім заушеній, нічого, ні користі, ні дяки, не жди, коли хто й похвалить, то хіба потай.

Так ото ж і почуваш у серці великдень, коли хто тепле слово промовить... Дуже б утішно було почути від Вас голосно думки Ваші про «Богдана», що подобається, що добре зроблено, що недоладно... бо сидиш у темряві і розумної, освітньої поради такого знавця, як Ви, не чуєш» [15, с. 587 – 588].

Характеристика творчості М. Старицького буде неповною, якщо не згадати і негативні тенденції розвитку епохи XIX ст., які також мали вплив на творчість письменника. Українське красне письменство потерпало від жорстокого цензурного контролю, встановленого Валуєвським циркуляром 1863 р., Емським указом 1876 р., а звідси і складності у відносинах з цензурними органами та чиновниками.

Не становила винятку й історична проза М. Старицького. Під тиском цензури письменнику доводилося висловлювати думки, які він не сприймав, відходити від тем, на які б негативно зреагувала цензура, завуальовувати їх. У листі до І. Франка у вересні 1898 р. з приводу драми «Богдан Хмельницький» він писав: «Засилаю вам «Богдана», покаліченого цензурою: у всіх діях дещо повикидали, а дещо примусили додати, а найголовніше – викинули весь епілог, який має вартість і з художнього, і з ідейного погляду, але прикру задля Москви...» [16, с. 602]. Так, лист до І. Франка, написаний на початку червня 1902 р., промовисто характеризує умови, в яких доводилося працювати

письменнику: «...від 1863 по 1871 і від 1876 по 1881 роки були страшні утиски і цензурні, і поліцейські, і жандармські: мало не щоденні труси, арешти, тюрма, висилки до Сибіру і навіть шибенеці... Так при таких обставинах доводилось працювати: жах, лемент, одчай панували скрізь і не було де шукатити ні поради, ні підмоги, тільки невелике коло українських літераторів та щирої молоді підтримувало мене...» [17, с. 637 – 638].

Одним із тих, хто допомагав митцю долати цензурні перешкоди, був його одностудець, побратим у справі боротьби за українську ідею Д. Яворницький. Про це красномовно свідчать листування між М. Старицьким і Д. Яворницьким: «Одпишіть мені, будьте ласкаві, і сповістіть про мого «Богдана» (на руській мові), що заслав я його ще восени ясновельможному пану професору М. І. Стороженку, а не одержав жодного слова, – чи живий навіть мій цензурований екземпляр, – не відаю! Так яка доля спіткала мою працю і чи є надія побачити цю драму на кону Малого театру? Ви обіцялись побувати особисто у пана професора, то зробіть мені велику ласку і сповістіть докладно про цю справу, – дякуватиму щиро і пильно до смерті. (Лист М. Старицького від 27 січня 1899) [18, с. 605 – 606]. На що Д. Іванович відповів: «До Стороженка піду сам, і що од нього дознаю, про те особисто Вам черкну. А за це все Ви мені скажіть, де мені добути Вашу «Раду» видання 1883 р. і де мені особше добути «Повію» (усю цілком) пана Мирного» (лист Д. Яворницького 1898 р.) [19, с. 244].

Внаслідок цензурних утисків тогочасні літературні критики, письменники, історики не могли відкрито оцінити історичний роман-трилогію «Богдан Хмельницький». Як згадував він у листі до Ц. Білиловського від 11 лютого 1898 р., «нишком хвалять, а голосно і теплого слова не кинуть!» [20, с. 579].

Не меншою трагедією для М. Старицького було і те, що йому доводилося писати про історію України російською мовою і друкуватися в російському «Московском листке», що також мало значний вплив на зміст та побудову творів. Про це він пише у тому ж листі до Ц. Білиловського: «... бере мене великий жаль, що й «Хмельницький» виходить тільки російською мовою, бо там платять гроші, на які я тільки й живу, а на українській нема спромоги видати. Так би хотілось завершити будови нашої літературної мови таким романом, та ба!» [21, с. 580 – 581].

Отже, аналіз епістолярної спадщини М. Старицького і Д. Яворницького розкриває творчу співпрацю талановитого вченого-історика та неперевершеного майстра художнього слова, автора роману-трилогії «Богдан Хмельницький». Враховуючи схвальні відгуки Д. Яворницького, маємо підстави стверджувати, що роман-трилогія «Богдан Хмельницький» має вагоме наукове підґрунтя.

Джерела та література:

1. Левчик Н. Історична проза М. Старицького (Далекі образи – близькі ідеї) // Слово і час. – 1990. – № 12. – С. 38 – 44.
2. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького. Проблематика й особливості поетики романів і повістей письменника. – Черкаси. 2003. – 375 с.
3. Цибаньова О. Лаври і терни ... Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького. – К., 1996. – 188 с.
4. Левчик Н. Історична проза М. Старицького (Далекі образи – близькі ідеї) // Слово і час. – 1990. – № 12. – С. 38 – 44.
5. Там само. - С. 38.
6. Старицький М. Лист до І. Франка від вересня 1898 р. // Старицький М. Твори: У 8 т., 10 кн. – Т. 8. – К., 1965. – С. 601 – 602.
7. Старицький. М. Лист до М. Комарова від квітня 1892 р. // Старицький М. Твори: У 8 т., 10 кн. – Т.

8. Оповідання. Статті, Автобіографічні твори. Листи / В. Олійник (упоряд.); М. Беренштейн, М. Комишанченко, та ін. (ред. кол.); – К., 1965. – С. 501 – 502.
8. Яворницький Д. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 4.: Листи Д.І.Яворницького до діячів науки і культури. / С. Абросимова та ін. – Дніпропетровськ, – 2005. – 500 с.
9. Старицький М. Записна книжка за 1891 р // ВРФТ ІЛ НАНУ. – Ф. 15. – Од. зб. 142. – 244 арк.
10. Пастухов М. Лист до М.Старицького // Відділ рукописів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України (далі – ВРФТ ІЛ НАН України). – Ф. 15. – Од. зб. 287. – 1 арк.
11. Старицький М. Записна книжка за 1891 р // ВРФТ ІЛ НАНУ. – Ф. 15. – Од. зб. 142. – 244 арк.
12. Старицький М. Богдан Хмельницький: Трилогія. – К.: Дніпро, 1987. – Кн. 1: Перед бурей. – 646 с.; Кн. 2: Буря. – 571 с.; Кн. 3: У пристани. – 606 с.
13. Старицький М. Лист до Д. Яворницького від 19 грудня 1898 р. // Старицький М. Твори: У 8 т., 10 кн. – Т. 8. – К., 1965. – С. 604 – 605.
14. Яворницький Д. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 4.: Листи Д.І.Яворницького до діячів науки і культури. / С. Абросимова та ін. – Дніпропетровськ, – 2005. – 500 с.
15. Старицький М. Лист до Д. Яворницького від 10 квітня 1898 р. // Старицький М. Твори: У 8 т., 10 кн. – Т. 8. – К., 1965. – С. 587 – 588.
16. Старицький М. Лист до І. Франка від вересня 1898 р. // Старицький М. Твори: У 8 т., 10 кн. – Т. 8. – К., 1965. – С. 601 – 602.
17. Старицький М. Лист до І. Франка від початку червня 1902 р. // Старицький М. Твори: У 8 т., 10 кн. – Т. 8. – К., 1965. – С. 636 – 641.
18. Старицький М. Лист до Д. Яворницького від 27 січня 1899 р. // Старицький М. Твори: У 8 т., 10 кн. – Т. 8. – К., 1965. – С. 605 – 606.
19. Яворницький Д. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 4.: Листи Д.І.Яворницького до діячів науки і культури. / С. Абросимова та ін. – Дніпропетровськ, – 2005. – 500 с.
20. Старицький М. Лист до Ц. Білиловського від 11 лютого 1898 р. // Старицький М. Твори: У 8 т., 10 кн. – Т. 8. – К., 1965. – С. 578 – 581.
21. Там само. - С. 580 — 581.

Анотація

На широком источниковом материале проанализировано историю сотрудничества М. Старицкого и Д. Яворницкого, определена общность их идейных убеждений и взглядов.

Ключевые слова: Д. Яворницкий, М. Старицкий, романтизм, исторический роман, цензура.

Annotation

Thanks to using M. Starytsky's and Dm.Yavornytsky's epistolary heritage, the author analyzes the scientific-literary career, shows the common ideological beliefs and views.

Key words: D. Yavornytsky, M. Starytsky, romanticism, historical novel, censorship.

**Наталя Херсонєць
(Кривий Ріг)**

СТАВЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ СИЛ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДО НАРОДНИХ БІБЛІОТЕК І ЧИТАЛЕНЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті розглядається процес відкриття і функціонування бібліотек і читалень, а також деякі аспекти ставлення демократичних сил до позашкільної освіти на Півдні України у другій половині XIX ст.

Ключові слова: Південь України, бібліотеки, читальні, демократичні сили.